

ÁLLANDÓSÁG ÉS VÁLTOZÁS HATÁROZÓSZÓ-RENDSZERÜNK ÚJABB KORI TÖRTÉNETÉBEN

D. MÁTAI MÁRIA

1. Amikor egyetemi előadásaiban Benkő tanár úr a történeti nyelvészet általános kérdéseiről beszélt, mindig múlt, jelen s jövő egységében szemlélte a nyelvet, és ilyen megközelítésre ösztönözte tanítványait is. Sokszor figyelmeztetett arra, hogy a múlt eseményeinek, összefüggéseinek, törvényszerűségeinek feltárása nem pusztán önmagáért való, ill. nem állhat meg ennél a munkafázisnál a kutató, hanem — hacsak lehet — a megszerzett ismereteket fel kell használni a későbbi nyelvtörténeti korszakokban, így a mai nyelvéllapotban való eligazodáshoz, a mai változási folyamatok megismeréséhez, értékeléséhez, a változási irányok — a jövő — előrejelzéséhez is (vö.: Benkő, A történeti nyelvtudomány alapjai. Bp., 1988.)

Én több éven keresztül a határozószó-rendszer ómagyar és ómagyar kori történetével foglalkoztam, az akkori állapotok és változások jellemzőit, összefüggéseit igyekeztem feltárni. A legdifferenciáltabb leírást természetesen a kései ómagyar korról lehetett adni, hiszen a nyelvemlékek ekkor már igazán bőséges anyagot szolgáltattak a vizsgálathoz. — A korai ómagyar kori és az ómagyar kor végi állapot összevetéséből szépen kibonthatók a változás erővonalai, fő tendenciái (mind morfológiai-lexikai, mind szintaktikai-szemantikai szempontból). — Az ómagyar kor végi állapot vizsgálata további tanulságokkal is szolgál. Ezek közül csak a — mostani témám szempontjából — legfontosabbra utalok: a szinkrón rendszer kettős jellege nyilvánvalóan megmutatkozik; egyrészt az állandóság jellemzi, az, hogy alapjaiban továbbél a korábbi határozószó-állomány, továbbélnek a korábbi morfológiai és szemantikai típusok, ugyanakkor tetten érhető az állapotban megnyilvánuló mozgás, a szinkrónia sokat emlegetett dinamikussága is. Ezt a dinamizmust jelzik egyik oldalról a stabil, gyakori határozószók mellett még élő, de már ritka, kiveszőben levő, gyengülő elemek, ill. típusok, másik oldalról a rendszerbe belépő, új elemek, jelentések, valamint egyes határozószó-típusoknak (a típusba tartozó lexémák mennyiségi növekedésében megnyilvánuló) erősödése. A kiveszés és keletkezés kettőséből a határozószók körében is (sőt, néhány más szófajhoz képest még inkább) a keletkezés az erőteljesebb. Ez az ómagyar kor utáni korszakokra is érvényes.

Ha az állandóság és a változás (mindenféle fajta mennyiségi és minőségi változást beleértve) viszonyát vizsgáljuk az ómagyar kor folyamán, ill. az

azóta eltelt időszakban, azt mondhatjuk, hogy e szóosztály életében a változás a domináns jelenség. Ez elsősorban a lexémák számának növekedésében, valamint a határozószók morfémaszerkezeti típusainak differenciálódásában nyilvánul meg. De jól kibonthatók a jelentésbeli változási tendenciák is. A határozószók szintaktikai viselkedése kevésbé változékony (de azért változó!), azt erőteljesebben jellemzi az állandóság.

2. E sokoldalú problematikából a továbbiakban a határozószók keletkezésének kérdését emelem ki. Olyan körülményekre, okokra, rendszerbeli összefüggésekre igyekszem rávilágítani, amelyek régebbi és újabb nyelvtörténeti korszakainkban egyformán fennállnak, hasonlóan működnek, azaz a változási folyamatban mint törvényszerűségek állandók (e törvényszerűségek állandóságáról és változékonyságáról is vö.: Deme: NyK. 54: 10–36).

Tudjuk, hogy a nyelv életében valamely újítás általában nem a semmiből, hanem a meglevő rendszerből nő ki, abból, annak meglevő szabályai szerint építkezik, és abba illeszkedik bele. A meglevő rendszer adja a mintát, a közelebbi vagy távolabbi rendszerkapcsolatok hatása érvényesül az újításban.

A határozószók körében mind az alaki, mind a jelentésbeli rendszerkapcsolatokon, korrelációkon alapuló analogikus hatások erőteljesen működnek, és nagy számban „állítanak elő” újabb és újabb rendszertagokat. Indukáló tényezőként az jelenik meg a nyelvben, ami gyakori, ami erős. A különféle morfológiai felépítésű határozószók közül ebből a szempontból igen tanulságosak számunkra azok, amelyek **birtokos személyjelet is tartalmaznak**, pl. *mostanában, javában, jószerével*. (A határozószók morfológiai típusairól, e típusok változásának tendenciáiról l. D. Máti: NyK. 86: 389–91).

E határozószó-típus a korai ómagyar korban keletkezhetett (l. a Történeti Nyelvtan megfelelő fejezetét). E lexémák esetében olyan ragos névszók, mondatbeli határozók váltak határozószóvá, amelyek egyúttal birtokos szerkezetnek — birtokos személyjellel megjelölt — tagjai, csak bennük ez a szerkesztettség elhomályosult, és a birtokos személyjelet, valamint a szóalakzáró határozóragot tartalmazó birtokszó önállósult, lexikalizálódott, határozószóvá merevült. A birtokos szerkezetes előzmény jellegére világít rá pl. a MünchK. 27va: „*q žolpiet agga egèb vincelerecn^c kic idèie koran* [‘temporibus suis, jókor, a maga idejében’] megaggac q gimplèt”; 1565: Bemenénec Izboethnec házaba midŋn a *nap* leg *heunébe* [‘a nap a saját hevében’] vólna” (Helt: Bibl. 2: 185). A feltehetően korai ómagyar *elein, hiába, bizonyában* stb. mellé hasonló módon keletkezhetett a kései ómagyarban az *idején* (PéldK. 86), *egyetemében* (PéldK. 79), *eleventébe* (DöbrK. 443); talán a *napjában* (BécsiK. 146) stb., de az adatok tanúsága szerint

ebben a korban még viszonylag gyengének tekinthető ez az alaktani típus. A következő századokban azonban egyre több ilyen morfémaszerkezetű határozószó keletkezett, pl.: *hevenyében* (1574: 'hamarjában, azonnal': TESz.), *hevenyén* (1605; az évszámok az itt következő példákban a TESz.-beli első előfordulásra utalnak), *csínján* (1585), *javában* (1598), *sebtében* (1615), *végtére* (1621), *valójában* (1645), *utoljára* (1669), *vaktában* (1704), *hegyibe* (1748), *röptében* (1757), *siettékben* (1770), *igazában* (1788), *hevenyéből* (1846), *tetejébe* (1877/1956 'ráadásul') stb. — Az adatok azt mutatják, hogy névszói (néha igenévi) **tőhöz** járul a birtokos személyjel, amit leggyakrabban a *-ban/-ben* és a *-ra/-re* rag követ. (Az ómagyar kori határozószók teljes rendszere azt mutatja, hogy a szekunder ragok közül a *-ban/-ben* már elég korán és igen erőteljesen vesz részt a ragszilárdulásban; ezt a tényt e rag viszonylagos régisége is magyarázza, ugyanis több ideje volt a megszilárdulásra; a *-ra/-re* ilyen szerepe későbbi.) E típus tehát — szintaktikai és jelentéstani okokból — a névszótövi határozószók körében keletkezhetett (tartalmas jelentésük lévén ezek léphettek másik fogalomszóval vagy névmással birtokos szerkezetbe).

Az újabb határozószó-lexémák születéséhez hasonlóan — már a közép-magyar korban is, később pedig még inkább — nem kellett, ill. nem kell feltétlenül előzményszerkezet, hanem a meglevő határozószók analógiájára keletkeznek az újak.

Középfokban álló melléknévi töből pl. csak analogikus úton keletkezhet birtokos személyjeles határozószó, pl.: a 'többnyire, nagyrészt' jelentésű *nagyobbára* 1557-ből (TESz.), a *jobbára* 1615-ből (TESz.) adatolható. Ezek további analógiája játszhatott közre a hasonló jelentéskörbe tartozó (határozószótövi) *inkábbára* kialakulásában: a XVII. sz. végéről adatolja a NySz., de később még Kazinczy is élt vele: 1808: „Ázsiai eleink felől keveset tudunk, s *inkábbára* mind bizonytalan” (A magyar nyelvről. Régi Magyar Könyvtár 37. Bp., 1916. 148).

Csak analogikusan jöhettek létre azok a határozószók is, melyeknek **töve is határozószó**, pl. *hamar* (KTSz.) → *hamarjában* (1668: LevT. 2: 335), *hamariba* (1892: Nyr. 21: 91); *hirtelen* (JókK. 159) → *hirtelenében* ~ *hirtelenjében* ~ *hirteleniben* /1650: *hirtelenyében* (Medgyesi P.: Dialógus 132: NSz.); 1757: *hirtelenében* (Telek J.: Tav. rosa 28: NSz.); 1751: *hirtelennyében* (Áts M.: Boldog halál 325–6: NSz.); 1808: *Hirteleniben* (Sándor: Told. 152: NSz.); *rögtön* (1800: TESz., de sokkal korábbi lehet) → *rögtönében* (1867: Ásbóth J.: Páris. 122: NSz.; vö. Simonyi, Hat. 2: 356). Ugyanígy a *minap* ragtalan határozószóként már 1527-ből adatolható 'nuper, neulich, nyedawno' jelentésben (Heg. 49), a feltehetőleg ebből keletkezett birtokos személyjeles *minapában* ~ *minapéban* ~ *minapiban* pedig a XVII–XVIII. sz.-ból (bár ennél korábbinak kell lennie, különben *minapjában* alakúvá vált

volna): 1645: *minapében* (GKat: Titk. címl.: NySz.); 1767: *minapiban* (PPBI: NySz.). — A *múltkor* szekunder ragos határozószóból létrejött *múltkoriban* ~ *múltkorában* ~ *múltkorjában* is csak analogikusan jöhetett létre (ragos határozószó ugyanis nem épülhetett be birtokos szerkezetbe, nem vehetett fel birtokos személyjelet): 1892: *multkoriban* (Herczeg F.: Mutamur 141: NSz.); 1947: *multkorjában* (Képes SzF.: NSz.). Ilyennek látszik az *egyszeriben* határozószó is (vö. 1785: 'azonnal, nyomban': SzótTár.), de megfontolandó Simonyi *egy-szeriben* tagolása: „azaz egy szerében (v.ö. két ízben = kétszer)” (Hat. 1: 63). Eszerint itt nem az *egyszer* határozószó toldalékos alakjáról van szó, hanem olyan összetett szóról, melynek birtokos személyjeles utótagja birtokos szerkezetben is létrejöhetett. A NSz. cédulaanyagának néhány adata ezt látszik támogatni; pl.: 1778: „lehetetlen *egy szerébe* mindjárt mindeneket fel-találni ilyen matériáról mint ez” (Kováts F.: Utak el. 19). Később az *egyszeriben* alakváltozat vált általánossá, ami az *-i* képzős melléknévek rendszerébe is beleillett, ill. beleilleszkedhetett. Ez pedig tovább erősíthette a *melegiben*, *sebtiben*-féle, ill. a *múltkoriban*-féle *-i* hangalakú birtokos személyjeles határozószók típusát. Később összekeveredhetett a két csoport, és nem mindig lehet megállapítani, hogy az *-i* melléknévképző vagy az *-i* birtokos személyjel van-e a kérdéses határozószóban. Kovács Márton pl. több esetben inkább a képző feltevése felé hajlik (Nyr. 41: 324–7); a *harmadszoriban*-féle alakokban ez valószínűleg így is van, a *hajdanában* ~ *hajdaniban*, *akkorában* ~ *akkoriban*-féle (névmási határozószó tövű) határozószókban viszont hajlamosabb vagyok — rendszertani okokból és a történeti adatok alapján is (l. alább) — a birtokos személyjelet feltenni.

Az egyre szaporodó, névszótövű határozószóból keletkezett (birtokos személyjelet is tartalmazó) határozószó mintájára tehát *névmástövű határozószóból* is létrejönnek ilyen felépítésű adverbiumok: az analógia tehát a fogalomszókról továbbviszi ezt a morfémaszerkezetet a névmástövekre is. Úgy látszik, hogy ebből a típusból az *általában* és a *mostanában* a legrégibbi, vö.: 1470: *altaliaba* (Gl.); PéldK. 86: *maftanaban*; stb. — A *mostanában* analogikus hatása érvényesülhetett (mind a morfológiai, mind a jelentésbeli kapcsolat alapján) a *hajdanában* keletkezésében (a *minapában* is közrejátszhatott). Ezt MA. már szótározta (1604). Az ember asszociációs tevékenysége során gyorsan és könnyen összekapcsolódik a kérdés és a felelet (vö.: Bárczi, Bev. 77–81; Balázs: *Studia in honorem P. Fábrián, E. Rácz, I. Szathmári*. ELTE BTK, 1988. 17). Ezzel magyarázható talán a *mikorába* ~ *mikoriba* kérdő határozószó megjelenése, valamint a megfelelő mutató névmási határozószók létrejötte is: *akkorában* ~ *akkorjában* ~ *akkoriban*, *ekkorában* ~ *ekkoriban*. Történeti szótáraink nem tartják számon őket (csak a birtokos személyjel nélküli alakokat: 1522: *mikorban*: NySz.; 1570: *akkorban*, 1595: *ekkorban*: SzótTár., valamint a szintén 'akkoriban, ekkoriban' jelentésű

1586: *akkortájban*, 1653: *ekkortájban* határozószót: SzótTár.). A Nagyszótár cédulaanyaga a XIX. sz. elejétől fogva dokumentálja őket: 1804: *akkorában* (Verseghy: Kolomp. I, 10); 1808: „Akkorban, *Akkoriban*, Akkort. Tunc, Eo-tum, Eo tempore” (Sándor: Told. 5); 1858: *akkorjában* (Boross M.: Falu bir. 21); 1879: *Ekkorában* (Vitk.M. Művei III. bev. XII.); 1842/1951: *Mikoriban* (Petőfi: ÖM. I, 15); 1906: *mikorjába* (Bacsó: Adavid. nyj.); 1927/1938: *mikorjában* (Babits: Halálfiái II, 229); stb.

Az alaki korrelációból fakadó analogikus hatások mellett tehát a jelentésbeli kapcsolatok hatása is érvényesült újabb — e típusba tartozó — elemek keletkezésében: a szinonimikus kapcsolatokon, a kérdés-felelet korrelációjából fakadó stb. összefüggéseken kívül a háromirányúság kifejezésére irányuló kommunikációs törekvés is indukáló tényezőként léphet fel. Ennek alapján a mikor? kérdésre felelő *mostanában* mellé létrejön a mikorra? „irányú” *mostanára*, valamint a megfelelő mutató és kérdő névmási határozószók (a NySz.-ban, a SzótTár.-ban nem szerepelnek, csak a NSz. szolgáltat több-kevesebb adatot): 1803/1825: „Ő is felköltette magát *akkorára*” (Nagy I.: Más szatíra 17); 1821: „*Ekkorára*, adv. ekkorra: bisher, bis auf diese Zeit” (Simai: GSz.); 1863: *mikorára* (Lidércz.-napt. 33). A meddig? kérdésre felelő *ekkoráig*, *akkoráig* is létrejött (vö. NSz.: 1780, 1822), de a *meddig* kérdésre felelő *eddig*, *addig* maradt az általános használatú köznyelvi alak. (A köznyelvi és a nyelvjárási változatok viszonyának alakulása külön elemzést kíván.)

Ez a birtokos személyjelet is tartalmazó határozószó-típus az egyszerű (egy tömorfémát tartalmazó) határozószókon belül a legerőteljesebben fejlődő, gazdagodó csoport, a leginkább erősödő morfológiai típus (a tö + szekunder ragozások mellett). Századunkban — napjainkat is beleértve — tovább erősödik. Újabb elem lehet a *módjával*, ami (‘mértékkel’ jelentésben) szintén analogikus ragszilárdulás lehet (a jelentésfejlődésre, a határozószóvá válásra vö. *csínján*, TESz.); ugyanígy a *futtában*, *kutyafuttában*, *jószérivel* stb. (az összetett határozószók között is sok olyan van, amelynek morfológiai felépítésében birtokos személyjel is részt vesz). — Eddig a határozószón belüli összefüggések változást indukáló szerepét vizsgáltuk, de azt hiszem, távolabbi rendszerkapcsolatok hatására is gondolhatunk: a birtokos személyjelet is tartalmazó határozószókkal kapcsolatban talán — a napjainkban is egyre szaporodó — ilyen morfémaszervezetű névutók hatásával is számolhatunk.

Tovább nem folytatva az elemzést megállapíthatjuk, hogy e több évszázados, eddig bemutatott folyamat révén — a határozószó-alkotásban — az ómagyar korban megszületett, a későbbi korszakokban pedig megerősödött egy új szabály, mely szerint megfelelő rendszerkapcsolatok, analogikus hatások eredményeképpen névszói vagy névmási tövön birtokos személyjel és határozórag megszilárdulásával is keletkezhetnek újabb határozószó-lexémák.